

УДК 1(37+38) “652”: 310.12

ПОНЯТТЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Христина Хвойницька

Національний університет "Львівська Політехніка",
вул. Бандери, 12, м. Львів, 79013, Україна,
e-mail: hrystyna@mail.lviv.ua

Досліджено проблему природного права в творах мислителів Стародавньої Греції та Риму. Експліковано поняття права у вузькому та широкому розумінні. Проаналізовано розвиток та трансформацію ідеї природного права у правових концепціях Гесіода, Геракліта, Платона, Аристотеля, Цицерона. З'ясовано особливості античного розуміння права, справедливості та закону. Сформовано бачення природного права як онтологічного феномену. Визначено його особливість як субстанційно-атрибутивного явища. Особливу увагу приділено природному праву як головному поняттю в системі вчень про право античності. Проаналізовано теорії походження природного права, його визначальних елементів та шляхів застосування у житті окремого індивіда та в правотворчості держави загалом. Підсумовано, що природне право античності слугувало зразком для формування позитивних законів.

Ключові слова: природне право, позитивне право, античність, Логос, справедливість.

Сьогодні, коли українське суспільство поступово формується як суспільство громадянське, вельми актуальною є ідея природних прав людини та їх співвідношення із соціальними законами, законодавчими нормами. Ідея природного права актуалізується і в контексті розбудови демократичної правової держави. Природне право, в певному розумінні, – це критична інстанція, згідно з якою необхідно оцінювати чинне законодавство і поступово вдосконалювати його відповідно до ідеалів рівності, свободи, розкриття та реалізації можливостей кожного індивіда.

Поняття природного права розглядають у сучасній філософії у контексті дослідження філософії права (П. Рабінович, А. Баумейстер, В. Нерсесянц), історії філософії (В. Литвинов, М. Патей-Братасюк, М. Рогович). Досить багато уваги аналізу цього поняття приділяють зарубіжні вчені (Д. Фейнберг, Д. Коулмен, Б. Бікс).

Мета статті – розгляд та рефлексія процесу становлення поняття природного права, його розуміння мислителями античних демократичних утворень – Стародавніх Греції та Риму. Донині в науковій літературі, хоча вона досить обширна, немає чіткого, однозначного визначення цього поняття. Дослідники намагаються окреслити його атрибути в широкому та у вузькому значенні.

У широкому розумінні природне право означає “такі принципи обов’язкового порядку, які мають значення незалежно від людської згоди та установлень, отже, незалежно від позитивного права” [14, с. 32]. Тож природне право – це універсальний закон Усесвіту, який детермінує на рівні необхідності та достатності буттєвий світ людини і суспільства та, одночасно є мірою буття як такого.

У вузькому значенні поняття природного права більшість сучасних авторів трактує як певні загальнообов’язкові норми поведінки, які сприяють найповнішому розкриттю та розвитку кожного індивіда, а самі норми, згідно з якими

встановлюється земний порядок, є відображенням загальносвітового, вселенського порядку, що має надлюдський характер [7, с. 7–8]. Природні права людини – це певні можливості людини, які забезпечують їй належне існування, характеризуються свободою людини, можливостями цього суспільства, є рівними для всіх членів суспільства. Оскільки вони не надаються будь-якою особою або організацією, то не можуть будь-ким відчувуватись [12, с. 9–10]. Також природне право виступає як певна вища ідея права для формування позитивного права та базовою основою для чинного законодавства.

Природне право – це універсальне, вище право, що не залежить від розуміння чи сприйняття людини. Як зазначає А. Баумейстер, “природне право не є результатом конвенцій та витвором розуму. Природне право є об’єктивним та має онтологічний фундамент” [2, с. 110].

Усі стародавні цивілізації намагалися підпорядкувати свої відносини, норми та правила поведінки божественним началам. Відповідно людське право настільки правильне та гідне дотримання та підпорядкування, наскільки воно відповідає божественному ідеалу [7, с. 9]. У цьому контексті особливої уваги заслуговує звернення до культури Стародавньої Греції, оскільки саме тут були започатковані головні підходи до розуміння феномену природного права. Вони пов’язані з іменами Гесіода, Геракліта, Сократа, Платона і відображають спроби виявлення моральних справедливих начал у праві, які закладені самою природою людини. В. Нерсесянц зазначає, що вже в часи “Гомерівської Греції” еліни оперують такими поняттями, як “діке” (правда, справедливість), “тіме” (честь, почесне право), “номос” (закон). Божественна, за своєю природою, справедливість у Гомера виступає як об’єктивна основа і критерій правового порядку, і тільки те, що відповідало тодішнім поглядам на справедливість, сприймали як право [9, с. 399].

Саме ідею всезагальної вищої справедливості – Діке – оспівує в своєму творі “Труди та дні” поет та рапсод Гесіод з Акри: “...Є *іще дівка велика Діке, народжена Зевсом...*” [3, с. 149].

Справедливість існує над силою та насиллям, вона стежить за дотриманням божественної волі та суворо карає за відступ від неї. Така правда і справедливість відрізняється від земної. Так Гесіод розмежовує те, що згодом визначили як природний та позитивний закони. Він засуджує падіння людської моралі й відхід від божественних велінь, а це загрожує перекрученням уявлень про право і справедливість. Поет закликає людство повернутися на “нелегку дорогу чеснот” [9, с. 400], які існують на неприступній вершині, та не допускати суперечностей між веліннями істинного закону й тими нормами, які зазвичай практикують у суспільстві. Із цього приводу Гесіод дає такі настанови: “...*Слухайся голосу правди і думай про насилля. Бо закон цей встановлений людям самим Громовержцем*” [3, с. 149–150].

Геракліт Ефеський, називаючи Гесіода “вчителем натовпу” [5, с. 49], критикує його. Будучи послідовним моністом, він розглядає правову проблематику і загалом усі земні, людські справи та відносини в нерозривному зв’язку і єдності з глобальними, космічними процесами. Єдина праця Геракліта “Про природу” відображає його бачення про божество, державу та закони Всесвіту. Мислитель трактує полісні закони як відображення космічного порядку, який є вічним і змінним. Своєю першопочатку він дає багато назв, а саме: розум, слово, вогонь, Зевс, Логос:

“Єдине, єдино мудре бажає і не бажає називатись іменем Зевса” [5, с. 8], “Не мене, але Логос слухаючи, варто мудро погодитись, що все єдине” [5, с. 82–83]. Саме Логосу (космічній мудрості) і слугує концепція природного права. Геракліт вважає, що закон має ґрунтуватися на мудрості, яка полягає в тому, “щоб говорити істинне і щоб, прислуховуючись до природи, діяти у згоді з нею” [5, с. 105]. Логос – це те всеохоплююче і всеобіймаюче, що владно керує всім і є тією великою прихованою гармонією, котра вміщає всю єдність протилежностей, а отже “все здійснюється за Логосом” [5, с. 83]. Отже, якщо порушувати вищі, всезагальні, природні закони Логосу, то рано чи пізно доведеться відповідати за порушення гармонії Всесвіту. Цей закон незмінний і стосується як людей, так і космосу загалом: “Сонце не порушить своєї міри, інакше його б наздогнали Ерінії, помічниці Діке” [5, с. 78].

В основі філософського підходу до природно-правової проблематики Сократа лежить його власне життя. Вражений у молодому віці написом, прочитаним на Дельфійському храмі “Пізнай себе”, він успішно втілює його в життя. Самопізнання для нього – це пізнання свого внутрішнього світу та його гармонізація із зовнішніми діями, а задоволення від високоморальних дій є найвищим благом для кожного [4, с. 195]. Знання для мислителя є божественним за своїми джерелами і статусом і водночас доступне людям, а Бог – це вселенський розум, вища мудрість, яка створює всесвітній порядок [4, с. 264]. Правові погляди Сократа є невід’ємною частиною його “життєвої” філософії. Справедливість, на його думку, полягає у знанні. Як і будь-яка інша чеснота, справедливість є морально-прекрасною [8, с. 23]. Етика та політика у нього є практично тотожними явищами, які своїм походженням завдячують богам. Внутрішня єдність поліса та його законів зумовлена їхнім єдиним першоджерелом. І людське, і божественне право у своїй основі містять єдину справедливість, яка і є головним критерієм законності [8, с. 24].

Головну чесноту людського життя – справедливість – Платон (учень Сократа) вбачає у самій будові Всесвіту. Відповідно до Платонової теології спочатку існує безособове, божественне начало – це і є його ідеальний світ (світ ідей), Божественна ідея Блага. У світі людей ідеї знаходять своє матеріальне втілення, але філософ зазначає, що ідеї є певним прикладом, все інше лише їхнє бліде відображення. Сам він характеризує ідеї як такі, що присутні у всьому. Платон наголошує, що ідеї доступні лише найбільш піднесеній частині душі, а основоположним принципом природи є ідея Добра. Людська душа, що становить сутність буття людини, є також віддзеркаленням чи образом ідеї Добра [6, с. 18].

Платонові притаманне чітка опозиція душі й тіла. Він у край негативно ставиться до тіла, вважаючи його причиною усіх людських пристрастей та страждань. До того ж філософ вважає, що людина мертва, поки має тіло, і лише після його смерті починає жити [10, с. 200]. Саме крізь призму такого бачення необхідно розглядати Платонове бачення суспільства та ідеальної держави. Справжня держава повинна бути заснована на вищих цінностях Правди і Блага.

Ідеальна держава, за філософом, розділена на три соціальні прошарки. У кожному прошарку переважають свої особливості душі. У першому – переважає помірність – це достойні люди, які вміють підкорятися вищим класам держави. У другому – мужність і сила – вони гідні охоронці. І третій прошарок суспільства – це мудреці, які вміють пізнати та насолоджуватись Благом, вказуючи шлях іншим. Саме в такій державі, де кожен гідно виконує свій обов’язок, забувши про власні бажання і розчинившись у служінні всезагальному та Благу з’являється гармонія, яка і є справедливістю [11, с. 311–312; с. 315–316].

В основі Платонового бачення справедливого та законного лежить божественний розум, ідеальне начало, а розуміння природного права – це бачення його як світу ідей, які відображаються у нашому світі через людину, і завдання кожного – побачити в собі ці ідеальні закони та зуміти їх застосувати в повсякденному житті. Коли кожна людина здійснить це, тоді здобуде життя й ідеальна держава.

У творах Аристотеля знаходимо чітке розділення законів держави на природне і позитивне (світське) право. На його думку, природне право універсальне, його основою й підґрунтям є універсальний розум. Поняття номосу (закону) філософ пов'язує з поняттям держави і законодавства, проте воно належить і “етносу” (звичасві) й отримує легітимність через традицію, на підставі освячених предками звичаїв: “Номос як створюваний закон і позитивне право передбачає номос як звичай; звичай може стати законом” [9, с. 113]. Проблему права Аристотель пов'язує з проблемою моральних норм-звичаїв.

Стагірит вважає державу продуктом природи, і це є найкращим здійсненням кінцевої мети. Держава-поліс – це здійснення людської природи, бо тільки в полісі людина може актуалізувати власне буття. Між живими істотами людина єдина обдарована розумом, і вона самоздійснюється як розумна жива істота в межах полісного життя. У законотворенні людина подібна до Бога. Тут Аристотель погоджується зі своїм учителем Платоном, який порівнював філософів – правителів держави – з художниками, що виписують образи правильних громадян згідно з інтелегібельним проектом [14, с. 114].

Якщо Платон подав чітку схему пов'язаності справедливості, звичаїв, природного права і законів держави, то Аристотель чітко виділив природне і позитивне (державне) право. У “Нікомаховій етиці” читаємо: “Державне справедливе почасті – природне, почасті ж – узаконене. Воно природне, якщо повсюди має однакову силу і не залежить від визначення чи невизначення” [1, с. 219]. Отже, природне право характеризується трьома ознаками. По-перше, це “однакова сила”, могутність, яка розповсюджується на весь простір буття людини, оскільки вона (сила) діє “всюди і завжди”. По-друге, природне право як сила не залежить від людських уявлень і думок. Узаконеному праву надає сили держава, вона встановлює закони і змушує їх дотримуватися. По-третє, воно вкорінене у саме буття, має онтологічний статус і незмінне (атрибутивно-субстанційне).

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що, за Аристотелем, природне право – це таке право, яке всюди має однакове значення і не залежить від визнання чи не визнання його. Природне право, на його думку, породжене не вищими силами, а політичною природою людини (яка відповідає природно-географічному положенню місця проживання кожної людини). Право, закон, справедливість – це досягнення процесу природного розвитку людства. Розумність закону філософ вбачає у відповідності до політичної справедливості та права. Отже, розум та істину права треба шукати в самій людині.

Найбільш відоме і, можна сказати, достатньо повне формулювання природного права в античну добу належить римському мислителю Цицерону. Він перебував під великим впливом грецьких філософів-стоїків. А. Баумейстер пише, що, “читаючи його (Цицерона – авт.) фрагменти, треба тільки пам'ятати про стоїчну традицію розуміння Бога як принципу природи. Природа є взірцем не сама по собі, а

тому, що її першопричина – Бог. Далі, Бог у стоїцизмі є абсолютним і універсальним розумом. Природний закон є вираженням, маніфестацією цього вищого розуму. Тому підкорятися природному праву означає усвідомлювати себе частиною “універсального і раціонального порядку” [2, с. 118].

У праці Цицерона “Про державу” читаємо: “Справжній закон – це розумне установлення, що відповідає природі, поширюється на всіх людей, постійне, вічне, що закликає до виконання обов’язку через наказ, відлякує від злочину шляхом заборони... Хоч якось обмежувати його дії не дозволено. Хто не підкориться йому, той буде втікачем від самого себе і, згордувавши людською природою, тим самим зазнає найбільшої кари, хоча й уникає інших страждань, які такими вважаються” [15, с. 113–114].

Ці слова видатного античного політика й оратора можна вважати класичним визначенням природного права. Він вбачає його основу в самій раціональній сутності людини. Розум – найвищий і найдосконаліший Божий дар людині. Цицерон вважав, що саме розум пов’язує людину з Богом, “а оскільки розум є законом, то ми люди, повинні вважатися зв’язаними з богами також і законом. Далі між ними існує спільність у вигляді закону – існує спільність і у вигляді права. А ті, у кого закон та право спільні, повинні вважатися приналежними до однієї й тієї ж громади... Тому весь цей світ треба розглядати вже як єдину громаду богів і людей” [14, с. 119].

Право Цицерон пов’язує зі специфічною людською гуманністю, здатністю до високих, піднесених почуттів і поривів, а не з корисливими мотивами. Для нього важливо наголосити, що основою природного права є здатність людини до співчуття і милосердя, її самоповага й почуття людської гідності. Ці феномени не підвладні регулюванню людськими законами.

Отже, природне право римський мислитель трактує як незмінне у часі й універсальне (спільне) для всіх людей суспільство; кожна людина, керуючись своїм розумом як визначником людської природи, може збагнути стандарти (вимоги) цього вищого закону, і лише справедливі людські закони, які узгоджені з вимогами вищого закону заслуговують назви права. Саме визначення поняття права містить окремо і принцип вибору того, що справедливе, належне і слушне.

У міркуваннях античних мислителів – грецьких та римських авторів – природне право менш чи більш виразно впливає з поняття природи. Проте сама природа мислиться то як сутність людини (Цицерон), то як природні здатності людини (розум і свідомість), що поєднує людину з божеством (стоїки), або як Всесвіт – фізичний світ навколо людини, впорядкований космос, і сам світопорядок диктує природний закон (досократики, Сократ, Платон). Аристотель пов’язує природне право з моральними приписами і правилами поведінки людини, а встановлені людьми закони повинні враховувати природне право, тоді вони будуть справедливі й прийнятні.

Підсумовуючи все сказане вище, необхідно зазначити, що античність стала певним ідеалом для наслідування наступними епохами. Антична філософія сприяла появі гуманістичного бачення світу. Природно-правові ідеї та концепції античності відіграли важливу роль як джерела аргументів для сучасного права та його подальшого розвитку. Значна частина вчень того часу пронизана ідеями гуманізму та пошуку ідеалів моральності та людяності. Давні мислителі вважали найвищими чеснотами мудрість, гідність, справедливість та помірність. Вони навчали розумному та відповідальному ставленню до справ та обов’язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аристотель*. Нікомахова етика. К.: Аквілон–плюс, 2002.
2. *Баумейстер А.* Філософія права. Вінниця: Вид. О. Власюк, 2007.
3. *Эллинские поэты*. М.: Гослитиздат, 1963.
4. *Кессиди Х. Ф.* Сократ. М.: СПб.: Алетейя, 2001.
5. *Кессиди Х. Ф.* Философские и эстетические взгляды Гераклита Эфеского. М.: Изд. Академии художеств, 1963.
6. *Кондзьолка В.* Платон: Філософія добра. Львів: Світ, 1997.
7. *Нерсесянц В.* Право и Закон. Из истории правовых учений. М.: Наука, 1983.
8. *Нерсесянц В.* Сократ. М.: Норма, 1996.
9. *Нерсесянц В.* Философия права: Учебник для вузов. М.: Норма, 1998.
10. *Платон*. Діалоги. К.: Основи, 1995.
11. *Платон*. Соч.: в 3 томах. М.: Мысль, 1971. Т. 1
12. *Рабінович П.* Основы загалъной теоріи держави і права. К.: Атіка, 2001.
13. *Фейнберг Д. Коулмен Д.* Філософія права. К.: Основи, 2007.
14. *Циппеліус Р.* Філософія права. К.: Тендем, 2000.
15. *Цицерон М. Т.* Про державу. Про закони. Про природу богів. К.: Основи, 1998.

CONCEPT OF THE NATURAL RIGHT OF AN ANCIENT PHILOSOPHY

Khrystyna Khvoynytska

*National University "Lviv Polytechnic",
Bandera Str., 12, Lviv, 79013, Ukraine,
e-mail: hrystyna@mail.lviv.ua*

The problem of the natural right in products of thinkers of the Ancient Greece and Rome is investigated. The concept of the right of narrow and wide value is studied. Development and transformation of idea of the natural right in legal concepts of Hesiod, Heraklitus, Plato, Aristotle, Cicero is analyzed. Features of antique understanding of the right of justice and the law speak. Vision of the natural right as ontologic phenomenon is formed. Its feature as an attributive substance is defined. The especial attention is given the natural right as to the basic concept of system of doctrines about the antiquity right. The analysis of theories of an origin of the natural right, its basic elements and ways of its application to lives of the separate individual and in right creation in the state as a whole is granted. To be summed up that the natural right of antiquity served as the example for formation of positive laws.

Key words: natural rights, positive law, antiquity, Logos, justice.

ПОНЯТИЕ ЕСТЕСТВЕННОГО ПРАВА В АНТИЧНОЙ ФИЛОСОФИИ**Христина Хвойницкая**

*Национальный университет “Львовская Политехника”,
ул. Бандеры, 12, г. Львов, 79013, Украина,
e-mail: hrystyna@mail.lviv.ua*

Исследуется проблема естественного права в произведениях мыслителей Древней Греции и Рима. Эксплицируется понятие права в узком и широком значении. Анализируется развитие и трансформация идеи естественного права в правовых концепциях Гесиода, Гераклита, Платона, Аристотеля, Цицерона. Объясняются особенности античного понимания права справедливости и закона. Формируется видение естественного права как онтологического феномена. Определяется его особенность как атрибутивно-субстанционального явления. Особенное внимание уделено естественному праву как основному понятию в системе учений о праве античности. Дается анализ теорий происхождения естественного права, его основоположных элементов и путей его применения в жизни отдельного индивида и в правотворчестве государства в целом. Подводится итог, что естественное право античности служило образцом для формирования позитивных законов.

Ключевые слова: естественное право, позитивное право, античность, Логос, справедливость.

*Статья надійшла до редколегії 21.06.2010
Прийнята до друку 2.07.2010*